

М.І. Дземан

Науково-виробничий центр
ТОВ «ЕРБІС», ПП «Лабораторія
ЕРБІС», м. Київ

ОБРАЗЦОВ ВАСИЛЬ ПАРМЕНОВИЧ І ДРАГОМИРОВ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ (частина 2)

Резюме

У статті наведено матеріали історичної розвідки щодо доленосного опікування Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора М.І. Драгомирова створенням в Університеті св. Володимира належних умов для розквіту наукового та клінічного таланту одного з корифеїв і засновників Київської школи терапевтів Василя Парменовича Образцова.

Ключові слова

В.П. Образцов, М.І. Драгомиров, Університет св. Володимира, Київська школа внутрішньої медицини.

Медицина — це наука, що вимагає високого мистецтва.

В.П. Образцов

Як годинникар при визначенні дефекту в часомірі просто бере лупу, розглядає механізм, віднаходить ту чи іншу причину псування... так і лікар повинен оглянути, дослідити хворого й повідомити, в якому органі або в якій системі є анатомічне чи функціональне порушення та як від нього страждає весь організм у цілому, а потім відразу ж скласти собі план того, яким чином можливо поправити це порушення.

В.П. Образцов

Після підписання 19 лютого 1878 року вигідного для Російської імперії та балканських держав Сан-Стефанського мирного договору починається й розформування тимчасових військових лікувальних установ. Та лікар 42-го резервного піхотного батальйону В.П. Образцов звільняється з військової служби аж на початку 1879 року [1, 2]. Із російсько-турецької війни він повертається зі світло-бронзовою медаллю на андріївсько-георгіївській стрічці і, що особливо є важливим для його подальшої долі, тисячею золотих карбованців (тоді військові лікарі, які перебували на військовій службі за кордоном, отримували зарплатню золотом). Спраглий до знань, Василь Парменович, не вагаючись, приймає рішення витратити отримані за військову службу кошти для продовження навчання в Європі [1, 3]. Мріючи вдосконалитись із хірургічного фаху, В.П. Образцов планує спочатку пройти стажування в знаменитого хірурга Ріхарда фон Фолькмана-Леанде в Галле-Віттенберзькому

університеті, далі попрацювати в Берлінському університеті в знаменитого патолога Рудольфа Людвіга Карла Вірхова, а під кінець цього турне ще й побувати в кращих хірургічних клініках Німеччини. Але фінансовий ресурс та й рівень володіння німецькою мовою молодого «лекаря Василя Образцова» були для цього недостатніми, тож йому доводиться відмовитись від таких амбітних планів. Усіма правдами й неправдами Василь Парменович усе ж зміг віднайти робоче місце в лабораторії видного патолога того часу Еміля Понфіка в Бреслау (сьогодні місто Вроцлав, Республіка Польща) [1, 3, 4]. У його лабораторії Василь Парменович ретельно виконує свою першу наукову роботу з дослідження морфології крові та кістковомозкового кровотворення [1, 3, 5, 6]. Забігаючи трохи наперед, зазначимо, що в ній він одним із перших заклав підґрунтя загальноновизнаної сьогодні «унітарної теорії кровотворення». Робота захопила молодого вченого цілком і він просувався в її виконанні максимально швидко.

© М.І. Дземан

слідження шлункового соку. Зокрема, за пропозицією керівника клініки лікар М.С. Засядько досліджував ефективність флюороглюцин-ванілінового реактиву для визначення в шлунковому соку кількості вільної соляної кислоти [20]. Та очільнику терапевтичного відділення В.П. Образцову доводилось невідкладно приймати діагностично-

**Василь Парменович
Образцов**

лікувальні рішення щодо численних захворювань органів черевної порожнини, з якими він щоденно мав справу. Їх діагностика на той час була примітивною, симптоматика погано вивченою, а методика належного об'єктивного дослідження та дослідного пізнання фактично взагалі відсутньою. Тому допитливий і трепетний до чіткої визначеності Василь Парменович розпочинає свої оригінальні дослідження з розробки пальпації черевної порожнини. На дату початку цього напрямку своїх досліджень він сам чітко вказав: «Мої пальпаторні дослідження черевної порожнини, спрямовані на пошук спочатку рухомих нирок, а потім і рухомих нирок та селезінки, почалися з 1884 року...» [21, С. 250].

На які ж тогочасні здобутки в розробці пальпаторного дослідження органів черевної порожнини В.П. Образцов міг опертися і від чого відштовхнутись? На це питання відповідь також він дає сам: «Наприкінці 1886 р., отже, пізніше Гленара, але абсолютно незалежно від нього, став здійснювати пальпацію кишків і я. Перш ніж про-

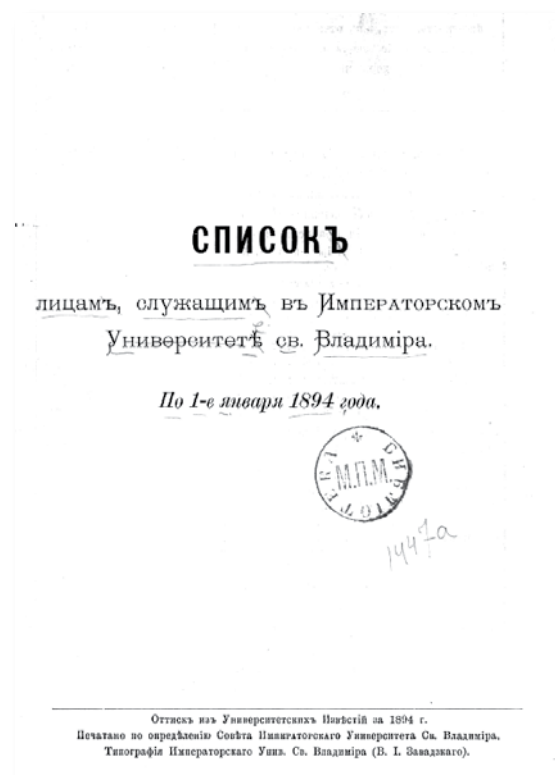
щупувати в перший раз поперечно-ободову кишку, я, як і Гленар, займався питанням блукаючої нирки, питанням, яке привернуло увагу мого вчителя С.П. Боткіна» [21]. І як практикуючий інтерніст, якому потрібно вирішувати клінічну ситуацію в кожного конкретного пацієнта, що перебував під його курацією, він, на відміну від Гленара, зовсім не пов'язував можливість пальпаторного дослідження кишечника з наявністю ентероптозу. Як відомо, Гленар такої можливості за відсутності ентероптозу навіть не допускав.

Так само чітко Василь Парменович вказує й на час початку в терапевтичному відділенні Київського військового шпиталю своїх наукових пошуків щодо діагностики тромбозу вінцевих артерій серця. У 1909 році у своїй знаменитій історичній доповіді «До симптоматології та діагностики тромбозу вінцевих артерій серця» на I Всеросійському з'їзді терапевтів ним чітко описано [21, С. 98], як у 1883 році після його доповіді на консилиумі в терапевтичному відділенні військового шпиталю історії хвороби «складного» пацієнта київський професор Мерінг Ф.Ф. прижиттєво виставив пацієнту діагноз тромбозу вінцевих судин. Цей випадок і став першим клінічним спостереженням його майбутнього відкриття [22]. Отже, свою звитягу вченого-інтерніста Василь Парменович Образцов започатковує саме в стінах терапевтичної клініки Університету св. Володимира Київського військового шпиталю. Бо, як зазначають дослідники історії медицини [3, 23, 24], свій лікарський шлях він починав хірургом і патологом.

Зараз важко достеменно визначити, як проходила служба В.П. Образцова в госпіталі, якою була атмосфера в колективі, якими були особистісні стосунки. Проте М.Д. Стражеско чітко зазначає, що у Василя Парменовича постійно виникали конфлікти з військовим начальством [5]. Водночас у його особовій справі є запис, який гідно характеризує його як співробітника шпиталю: «До звільнення у відставку в його діяльності не було обставин, які позбавляють права на отримання відзнаки за бездоганну службу або віддаляють термін вислуги до цієї відзнаки» [1]. Про це свідчать і дані його особової справи, опубліковані в збірнику відтисків «Изъ Университетскихъ Извѣстій за 1894 г.» [25]. Бачимо, що саме в цей період відбувся вже вищезазначений ріст його рангу чиновника та нагородження орденом Св. Станіслава 3-го ступеня. І це є беззаперечним свідченням відповідального виконання Василем Парменовичем своїх службових обов'язків. Проте 22 грудня 1884 року був підписаний наказ про його переведення в Мінський військовий шпиталь [26]. Пере-

Один із корпусів Київського головного військового госпіталю МО України

— 58 —

Должность, чинъ, имя, отчество, фамилія, въроисповѣданіе, знаки отличія и ео-держаніе	Въ службѣ и вѣдомствѣ.	Въ настоящемъ чинѣ.
Экстраординарный профессоръ по ка-едрѣ частной патологіи и терапіи, док-торъ медицины, надворный совѣтникъ Василій Парменовичъ Образцовъ, въроис-повѣданіе православнаго. Орденъ: св. Анни 3-й ст. и св. Станислава 3-й степени бронзовая медаль въ память войны 1877—1878 годовъ.	Съ 17 сентяб-ра 1877 г. по 10-е іюня 1879 г. и съ 31 августа 1880 года по 20 мая 1885 г. Съ 26 января 1891 г.	Съ 31 августа 1884 года.

— 59 —

Въ настоящей должности. и классъ оной.	Когда окан-чивается или окончился 25 лѣт. срокъ учебной служ-бы (ст. 104 Унив. Уст.).	Когда окан-чивается или окончился 30 лѣт. срокъ учебной служ-бы (ст. 105 Унив. Уст.).	Когда окан-чивается срокъ для по-лученія зна-ція заслужен-наго профес-сора (ст. 106 Унив. Уст.).	Послѣдняя награда.
Съ 12-го сентября 1893 г. VI классъ.	5-го іюля 1905 года.	5-го іюля 1910 г.	5-го мая 1914 г.	Орденъ св. Стани-слава 2-й ст. 21-го іюня 1887 года.
Съ 20-го февраля 1893 г. VI классъ.	6-го августа 1910 года.	6-го августа 1915 г.	26-го января 1916 года.	Орденъ св. Анни 3-й ст. 1-го янва-ря 1894 года.

важна більшість дослідників зазначає [1, 3, 5, 7], що атмосфера, яка панувала на той час у госпіталі, виявилася для В.П. Образцова вельми несприятливою. Вони стверджують і те, що його прагнення поліпшити стан медичної справи зустрічали пере-шкоди й були приводом для постійних конфліктів із начальством, яке й добилося того, що через п'ять років роботи Василь Парменович несподіва-но отримав призначення в Мінський госпіталь [5]. І тут виникають питання щодо обґрунтованості таких тверджень. Справа в тому, що в той час го-ловним лікарем військового шпиталю був шано-ваний у Києві лікар, інтелігентна й освічена люди-на з м'яким характером і доброю вдачею, доктор медицини, дійсний статський радник Броніслав Сигизмундович Шенфельд [7]. Найімовірнішим є те, що у В.П. Образцова не склалися стосунки з генерал-майором І.Ф. Невадовським як одним із старших військових начальників Києва. Останній відповідно до «Положення про постійні військові госпіталі» курував Київський військовий госпіталь. І хоча загалом таке курування мало на меті конт-роль і недопущення безладів й розкрадання в гос-пітальх, фактично воно віддавало владу в руки військових чинів, абсолютно некомпетентних у медичних питаннях. Щодо цього, то в 1880 році один із професорів Миколаївської академії Генера-льного штабу справедливо писав: «Військово-лікарська влада повинна бути повністю віддана в руки лікарів, чини господарчого розряду, без-перечно, повинні бути підпорядкованими. Тільки при її об'єднанні разом у руках фахівців їх можна зробити й цілком відповідальними за піклування про поранених і хворих» [27]. Очевидно, з діями таких некомпетентних військових начальників і не міг змиритись В.П. Образцов. Тож цілком імовір-ним є те, що пропозиція про переведення була спробою позбутися «не зручного» лікаря. Хоча можливі й інші версії.

Бажання Василя Парменовича до викладання на медичному факультеті університету було загаль-новідомим. Відповідно, для того, щоб не втратити фахового та відповідального лікаря військового шпиталю й одночасно, звичайно ж, не допустити до університетської кафедри особу, яка була зане-сена до списків жандармської охоранки як небла-гонадійна, й було прийнято рішення перемістити його у важливий військовий госпіталь, але в міс-то, де немає університету. І на користь цієї версії опосередковано свідчить весь подальший перебіг подій. Відомо, що в березні 1885 року доктор ме-дицини Образцов В.П. подає прохання ректору Уні-верситету св. Володимира щодо дозволу на читан-ня лекцій як приват-доцента терапевтичної клініки. Але негативні рекомендації професорів Ф.О. Леша та С.І. Чир'єва (до речі, випускників, як і Василь Парменович, Імператорської медико-хірургічної академії) стали підставою для відмови [28, С. 108].

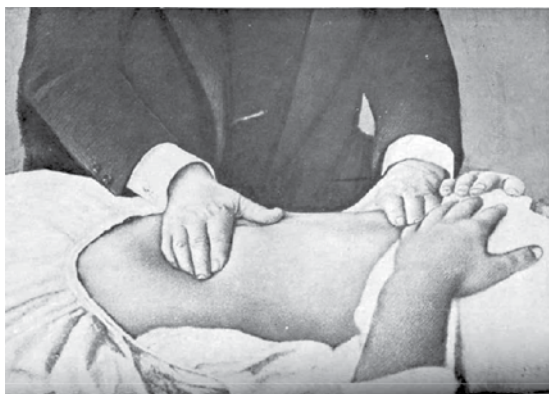
І харизматичний В.П. Образцов відмовляється їхати до Мінська й вимушено приймає непросте рішення вийти у відставку. Мотивація є цілком очевидною — у Мінську не було університету, а відповідно, і не було можливостей займатися науковою та викладацькою діяльністю, до яких завжди так прагнув прогресивний інтерніст. Зі служби в госпіталі він був звільнений 9 липня 1885 року у зв'язку із сімейними обставинами [1, 7].

Доктор медицини В.П. Образцов після звільнення з госпіталю близько двох років займається в Києві приватною практикою й намагається вступити на службу в Університет. Тим часом його лікарський талант, досвід, товариськість, життєрадісність, надзвичайно уважне ставлення до хворих швидко приносять популярність. Василю Парменовичу вже не потрібно було думати про засоби для існування. Лікарська практика допомогла йому міцно стати на ноги. Він підсумовує досягнуте в розробці об'єктивних методів дослідження органів черевної порожнини та в 1887 році опубліковує в «Щотижневій клінічній газеті» свою першу наукову працю, присвячену пальпації органів травлення «Про дослідження шлунка й кишок» [1]. А наступного року В.П. Образцов уже опублікував таку наукову працю й у «Німецькому архіві клінічної медицини» [1]. У 1887 році оголошується всеросійський конкурс на вакантне місце завідувача терапевтичного відділення Олександрівської міської лікарні [3]. Звичайно, кращої кандидатури, ніж відповідального, на піку лікарського досвіду, не обтяженого «синдромом вигорання» 36-річного доктора медицини Образцова В.П., було годі шукати, й він був обраний (із 43 кандидатів) на цю посаду [7]. Василь Парменович очолюватиме терапевтичне відділення Олександрівської лікарні аж до 1904 року, переобираючись Міською думою кожні 5 років.

Терапевтичне відділення Олександрівської міської лікарні розміщувалося в темних і брудних бараках, наспіх побудованих у період Російсько-турецької війни¹ для поранених і хворих [29, 30]. Тож Василю Парменовичу, який уже мав досвід очільника терапевтичного відділення, довелося докласти чимало сил, щоб привести його до належного вигляду. На той час популярність доктора медицини В.П. Образцова як лікаря була високою. У його відділення на 80 ліжок намагались госпіталізуватись не тільки кияни, а й хворі з віддалених місць. Їх потрібно було належно обстежувати, і Василь Парменович на свої особисті кошти купує два мікроскопи, необхідні прибори та реактиви й організовує лабораторію.

¹ У 1877 році на гроші місцевого управління Товариства піклування про хворих і поранених воїнів, а також на пожертву братів-філантропів Миколи і Федора Терещенків на верхній терасі Олександрівської лікарні було споруджено чотири дерев'яних бараки для госпіталю. Після закінчення війни міська влада викупила ці будови, пристосовавши їх для терапевтичного відділення лікарні.

Побувавши в зарубіжних клініках, В.П. Образцов знову ж таки перекоонується, наскільки примітивною є діагностика захворювань органів черевної порожнини, й у тому, як погано вивчена симптоматика їх захворювань. Пальпація на той час загалом проводилась безсистемно, часто формально й без будь-якого наукового обґрунтування. Усе це мотивує Василя Парменовича на подальше глибоке вивчення захворювань черевної порожнини й ґрунтовну розробку методики пальпаторного дослідження органів травлення. Добре, що перші кроки в цьому напрямку вже були зроблені під час служби в Київському військовому шпиталі. У своїх спогадах М.М. Губерґріц [5, С. 28-53] зазначає, що саме тоді амбітний В.П. Образцов поставив перед собою надзавдання — «створення тонкого інструменту з пальпації». Поступово творчою титанічною працею твориться так звана методична ковзна пальпація органів черевної порожнини, якою цей геніальний учений-клініцист і впише своє ім'я в історію медицини. Він робить на Товаристві київських лікарів декілька знакових доповідей: «Про фізичне дослідження кишок», «Про діагностичне та прогностичне значення промацування мезентеріальних залоз при черевному тифі», «Про розширення шлунка». М.Д. Стражеско [5] з гумором згадував, як після однієї з чергових доповідей Василя Парменовича один із поважних київських професорів вигукнув: «Ну знаєте, я думав, що Образцов загалом дидак, а він просто ідіот. Каже, що можна промацати кишку!». А доктор медицини В.П. Образцов, незважаючи на критику та скепсис, продовжував здійснювати розробку пальпаторного дослідження кишечника на основі ретельного науково-дослідного пізнання. «...я, навчившись пальпувати кишки, звернувся до їх вивчення, тобто до більш точного визначення їх положення, діаметра, властивостей стінок, вмісту і т.п.», — зазначає він [21]. Василь Парменович за найменшої можливості ретельно перевіряє свої результати на секції. Він насамперед чітко визначав положення досліджуваного органа ще за життя пацієнта. Спостережливий В.П. Образцов тоді вже доречно визначив: «Дуже погана манера при дослідженні живота запрошувати хворих відразу миттєво лягати. Огляд і пальпацію живота з його органами потрібно здійснювати спочатку при вертикальному положенні хворого, зрозуміло, наскільки його стан дозволяє йому прийняти таке положення» [21]. А от активною популяризацією розробленої ним революційної методики фізикальної діагностики Василь Парменович не займався. У нього для цього, як і в Л. Ауенбруггера та й у Р. Лаєнека, не було часу та й, очевидно, бажання. Описувати й популяризувати запропоновану та розро-

Пальпація сигмоподібної кишки

Пальпація клубової кишки

Пальпація сліпої кишки

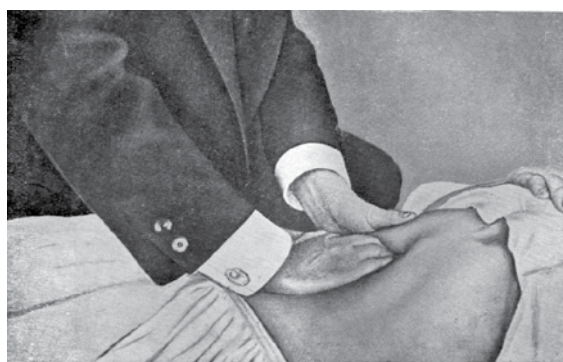
Перкуторна пальпація шлунка

Пальпація пілорусу шлунка

Пальпація поперечного відділу ободової кишки

Пальпація печінки

Світлини, які зображують окремі елементи пальпації органів черевної порожнини, були зроблені в десятих роках минулого сторіччя в Києві під час демонстрації професором В.П. Образцовим хворих у факультетській терапевтичній клініці. Ці фотографії у вигляді додатка були відтворені в книзі В.П. Образцова «К физическому исследованию желудочно-кишечного канала и сердца» (Київ, 1915).

голосуванні в 1888 році претендент отримав 7 білих куль і 8 чорних. Справа була доведена до відома міністра народної освіти графа І.Д. Делянова, який зі свого боку не визнав за можливе допустити В.П. Образцова до читання лекцій в Університеті св. Володимира. Та настирний Василь Парменович у 1889 році подає чергове подання. Цього разу він уже заручився підтримкою свого пацієнта, відомого вченого історика-східнознавця, почесного члена Академії наук В.В. Вельямінова-Зернова. Пікантність ситуації полягала в тому, що Володимир Володимирович щойно в 1888 році обійняв посаду попечителя Київського навчального округу та ще й у 1889 році був призначений головою Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів у Київській, Волинській і Подільській губерніях. Тож за його сприяння доктор медицини В.П. Образцов, хоча й аж за третім заходом, але все ж отримує при балотуванні на медичному факультеті більшість. Зазначимо певну невідповідність різних даних літератури [1, 3-6, 28] щодо хронології проходження настирним В.П. Образцовим конкурсу на право читати курс приват-доцентських лекцій. Але, як свідчать наведені вище дані його особової справи (опубліковані в збірнику відтисків «Изъ Университетскихъ Извѣстій за 1894 г.»), доктор медицини В.П. Образцов отримав нарешті можливість читати курс захворювань шлунка, кишківника та черевної порожнини саме 26 січня 1891 року [25]. Читав він цей курс при кафедрі діагностики, яку тоді очолював професор Ф.О. Леш. Викладаючи на цій кафедрі, Василь Парменович незмінно демонстрував і розбирав на лекції хворих із очолюваного ним терапевтичного відділення міської лікарні. А от до читання лекцій в Університеті св. Володимира на кафедрі приватної патології й терапії як штатний співробітник доктор медицини В.П. Образцов міг приступити лише після особистого дозволу міністра народної освіти І.Д. Делянова. І на це, за умов жорсткого контролю за благонадійністю викладацького складу вишів у Російській імперській дійсності, В.В. Вельямінов-Зернов, навіть обіймаючи посаду попечителя Київського навчального округу, вплинути не міг. І щодо подальшої опіки долею Василя Парменовича знаменитим бойовим генералом М.І. Драгомировим, то є безпосередні свідчення М.Д. Стражеска: «У 1893 році засновується теоретична кафедра приватної

В.В. Вельямінов-Зернов

патології й терапії, і на цю кафедру призначається популярний доцент, прекрасний київський лікар Євген Іванович Афанасьєв, який уже був людиною літнього віку та страждав на сухоти. Будучи призначеним професором, він тільки півроку читав лекції, а потім вийшов у відставку й рекомендував міністерству освіти призначити професором В.П. Образцова. Останній, будучи вже популярним лікарем, мав велику практику не тільки серед біднішого та середнього достатку населення, але вже й серед високопоставлених осіб, знайшов в особі попечителя Київського округу Вельямінова-Зернова заступника, який зі свого боку також представив Образцова як кандидата на кафедру приватної патології й терапії. Проте начальник жандармського управління генерал Новицький, знаючи про минуле Образцова й маючи підозри про те, що Образцов і його дружина, також лікар, і натепер пов'язані з прогресивними революційними гуртками в Росії, став на заваді такого призначення й доклав усіх зусиль до того, щоб міністр Делянов не призначав його. Але, як часто буває в житті, випадок допоміг Образцову: захворів на шлунок командувач військами, знаменитий бойовий генерал М.І. Драгомиров. Запрошений Образцов успішно лікував його. Драгомиров

реформатора Д.О. Мілютіна. А ситуація була далеко не простою. Так, результативно використана Російською імперією звияжна козацька військова традиція та її високобоездатна система організації як ворожа духу російського самодержавства була вже бездумно знищена. За умов російського імперського шовінізму про її трансформування, згідно з тогочасними вимогами технічної революції, не могло бути й мови. Проте в заснованих на основі козацьких формувань з'єднаннях гусарів і драгунів нова військова традиція засновувалась дуже непросто. А тут ще й після відставки Д. Мілютіна загальний напрям діяльності військового міністерства почав змінюватися. Набували популярності заходи, протилежні впровадженню раніше. Плац-парадність у навчанні військ уже не заборонялася. Не заохочувалося навчання вояків грамоті. Робляться дедалі наполегливіші спроби покласти на армію виконання поліційних функцій. Звичайно, на М.І. Драгомирова все це впливало гнітюче. Та, навіть втративши підтримку офіційних осіб, він не зраджує своїх поглядів щодо підходів до виховання та вишколу військ. Бойового генерала рятувало тільки те, що імперії, яка безперервно воювала, потрібна була досконала військова машина. За таких обставин діяльність талановитого військового-теоретика й результативного організатора Михайла Івановича Драгомирова була високо затребувана. Краще охарактеризувати діяльність на цьому поприщі ушлявленого генерала, ніж це зробив великий сподвижник вивчення його спадку Андрій Андрійович Матвієнко, годі. Тож у цьому здебільшого посилаємось на дані, які щодо цього він наводить у своєму фундаментальному дослідженні «Михайло Драгомиров» [38].

На час призначення М.І. Драгомирова начальником академії в ній уже працювали такі відомі професори, як Г.А. Леєр, С.М. Сухотін, П.К. Гудим-Левкович та інші. Вбачаючи запоруку успіху академії в справі поширення якісних військових знань в армії, Михайло Іванович постійно намагається зміцнювати академію талановитими науковими й викладацькими кадрами. Тож він запрошує до професорсько-викладацького колективу професорів О.К. Пузиревського, О.Ф. Редигера, О.М. Золотарьова, П.Л. Лобка та багатьох інших знаних фахівців. Начальник академії бойовий генерал М.І. Драгомиров особисто читає лекції на першому курсі на теми виховання та навчання солдатів. Цьому теоретичному курсові він надав практичного характеру й наблизив його до життя. Під його безпосереднім керівництвом було започатковано так звані диспути з різноманітних проблематичних питань. То були своєрідні військово-теоретичні конференції. Диспути зазвичай відкривалися повідомленнями фахівців, потім їх обговорювали всі охочі. Матеріали обговорень друкувалися, а відтак розсилалися офіцерам Генерального штабу.

Здійснюючи керівництво Академією Генерального штабу, Михайло Іванович неухильно вимагав від академістів відвідувати лекції й ходити у формених одностроях. Для слухачів академії, що належали до високопоставлених сімей він не робив винятків. Зокрема, слухача академії великого князя Миколу Михайловича було поставлено в умови, однакові з його однокурсниками. При цьому академісти бачили й те, що М.І. Драгомиров не схвалює практики надмірних покарань за порушення дисципліни. Суворість, на його переконання, не повинна була переходити розумних меж. Він підвищив якість харчування слухачів, і раціон страв був доведений до відповідності вимогам фізичних навантажень. За цього фізичному вихованню стало приділятися більше уваги. Фізичні вправи урізноманітнилися й стали продуманішими. Власне, такі клопітки та буденні (але ж дуже важливі) настанови послідовно й неухильно впроваджував у життя військової академії Генерального штабу бойовий генерал Драгомиров Михайло Іванович. І ці новації спричинили помітні якісні зміни в побуті й атмосфері життя академії. За справедливості та відповідальне відношення до навчального процесу слухачі академії щиро шанували професора М.І. Драгомирова. Тож, коли в 1882 році Миколаївська академія Генерального штабу відзначала своє 50-річчя, у призначений час на урочистості до академії прибули військовий міністр, багато високопоставлених осіб, депутації від установ та об'єднань, військові агенти чужоземних держав, а також колишні й теперішні вихованці академії. «Під завісу» з особливим ентузіазмом був сприйнятий чутливий тост за героїв-солдатів, який виголосив начальник генерального штабу генерал М.М. Обручев, та останній тост генерал-ад'ютанта М.І. Драгомирова за братерство та єднання всіх родів зброї!

У липні 1883 року Михайло Іванович виїздить до Франції у відпустку разом із дружиною та донькою Софією. Вони лікуються й відпочивають на морі біля Тривіля. Герой російсько-турецької війни 1877-1878 років бойовий генерал М.І. Драгомиров був уже добре знайомий у Європі й високо фахово поцінований. Тож одразу після відпочинку — 20 серпня 1883 року — на запрошення військового відомства Франції він прибув до Парижа. Його думка щодо військових справ цікавила багатьох. Підтвердженням цього є його переписка з відомим німецьким письменником Альбертом Дригальським. Також він був бажаним експертом на багатьох військових імпрезах. У такому контексті від 20 серпня 1883 року й розпочався термін його відрядження на час проведення осінніх маневрів французьких військ. Маневри розпочалися 29 серпня в регіоні між містечками Безансоном і Діжоном і тривали до 6 вересня. У них взяли участь два армійських корпуси. Про хід маневрів генерал М.І. Драгомиров подав військовому міні-

**Французький президент Ф. Фор і
М.І. Драгомиров на маневрах військ у Франції.
Картина невідомого художника.
Джерело — журнал «L'Univers illustré»
<https://warspot.ru/4284-uchitel-russkoy-armii>**

строві звіт, де до найменших подробиць було описано дії сторін. Того ж таки 1883 року Князь Болгарії нагородив генерала Драгомирова орденом Олександра першого ступеня, а 1884 року французький уряд — найвищою нагородою Франції — орденом Почесного легіону Великого хреста.

Конкретно про рівень педагога-військового професора Драгомирова М.І. свідчить хоча б такий факт. Наприкінці 1888 року йому було доручено прочитати курс лекцій із тактики наступників-цесаревичу, майбутньому царю Миколі II. Відповідальний і ретельний лектор, використавши навчальну програму, за якою проводилися заняття в старших класах академії, та врахувавши неординарність особи і становища слухача, перспективу його участі в державних справах, робить докладні рекомендації до конспекту. Їх зміст чітко спрямований на розуміння майбутнім імператором не тільки власної значущості, а й відповідальності та місця керівного почину в тогочасній організації держави. Для цього Михайло Іванович врахував досвід, набутий ним особисто під час закордонних відряджень із вивчення чужоземних армій. Блискуче виклав аналітику ведення бойових дій у війнах — італійській 1859 року, австро-пруській 1866 року, а також російсько-турецькій 1877-1878 років, учасником якої він був, очолюючи 14-у піхотну дивізію. Цей курс був успішно закінчений у січні 1889 року.

За цього особливо цікавими видаються й відомі факти з життя бойового генерала М.І. Драгомирова щодо його контактів із представниками революційної організації «Народна воля» [38]. Після виконання терористами рішення виконав-

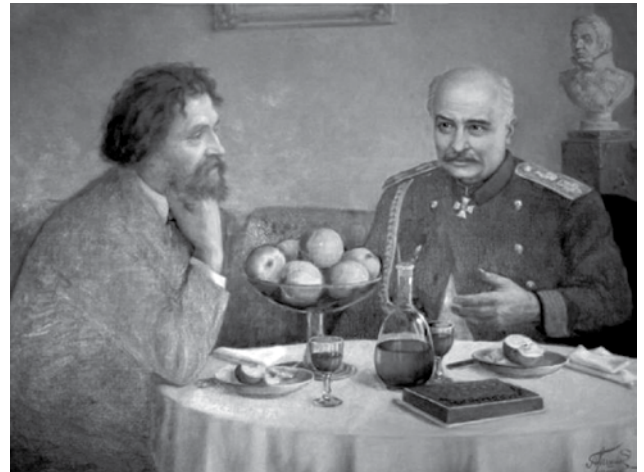
чого комітету «Народної волі» та вбивства імператора Олександра II, уже починаючи з березня 1881 року, бойова діяльність структур народників пішла на спад. Організація змінює тактику й розробляє плани примусу відречення від влади вже Олександра III з подальшим формуванням тимчасового уряду. Один із таких планів був розроблений професійним народником-революціонером М.Ф. Грачевським [43]. Виконання цього плану багато в чому покладалось на хвацького кавалериста, популярного у великосвітських колах і близького навіть до самого царя Олександра III, майора 8-го гусарського Лубенського полку Миколу Олександровича Тихоцького [44, 45]. До цього бравого гусара серед багатьох можновладців прихильно ставився й начальник Миколаївської академії Генерального штабу М.І. Драгомиров та очільник охорони Гатчинського палацу Л.І. Ширинкін. Побоюючись нових виступів і розуміючи, що революціонерів породжує та підтримує реальне середовище, царський уряд був особливо занепокоєний тим, що серед членів «Народної волі» траплялися досить високопоставлені й впливові, опозиційно налаштовані військовики. Адже самодержавство саме у своїй діяльності в усьому опиралось на армію. Тож царська охранка в 1881 та 1882 роках проводить у Москві й Петербурзі серед членів організації нові арешти. Разом із М. Грачевським заарештовують і майора М. Тихоцького. У Петропавлівській фортеці із цим популярним серед військовиків офіцером спробував домовитися навіть міністр внутрішніх справ граф Д.А. Толстой і запропонував під гарантії звільнення зрадити побратимів. Для гордого нащадка славного козацького роду Слобожанщини Миколи Олександровича Тихоцького це було неприпустимо. Він відверто про це сказав графу і через різкість тону розмова між ними взагалі не відбулась. Дослідник життєвого шляху генерала М.І. Драгомирова А.А. Матвієнко стверджує: до свого арешту М.О. Тихоцький мав кілька зустрічей і бесід із генералом М.І. Драгомировим [38]. На них велись досить відверті розмови на політичні теми, в тому числі й про діяльність організації «Народна воля». Зрозуміло, для того, щоб обережний народник зважився відкрити комусь душу, він мав добре знати думку та погляди співрозмовника, його ставлення до урядової політики, а головне — довіряти йому. Очевидно, тут свою роль відіграв бойовий побратим Михайла Івановича генерал Микола Миколайович Обручев, який, видаючи журнал «Военный сборник», зблизився з М.Г. Чернишевським і М.О. Добролюбовим. Тому народники й не боялись щиро говорити з ним, попри те, що М.І. Драгомиров обіймав високу посаду начальника академії. Його ім'я було широко відоме у військових колах. Тож бажання військової організації «Народна воля»

ні мови. Вони користувались популярністю не тільки в Російській імперії, але й у Західній Європі та Америці. Михайло Драгомиров був інтелектуалом, людиною світу й справжнім лібералом із передовими поглядами. Саме за його правління на посаді генерал-губернатора в 1898 році був звільнений із посади запеклий ворог українства, цензор-чорносотенець Б. Юзефович, якому не допомогли навіть впливові покровителі зі столичного Петербурга.

Вишуканий перелік особистостей, з якими постійно близько спілкувався або дружив генерал (хоча з ними його зовсім не пов'язував військовий фах), вражає. Серед них і такі його близькі друзі — уродженці Конотопщини історик-краєзнавець, юрист Олександр Лазаревський та філолог і фольклорист Павло Житецький, а також корифеї української історичної науки — київський учений-історик В.Б. Антонович, академік Дмитро Яворницький, професори Микола Костомаров і Д.І. Багалій, письменник, публіцист, етнограф Іван Нечуй-Левицький, композитор Микола Лисенко, мистецтвознавець Адріан Прахов, критик Володимир Стасов, визначні театральні діячі В.І. Немирович-Данченко та М.К. Садовський і багато інших визначних особистостей. Теплі й щирі стосунки пов'язували генерала Драгомирова М.І. зі знаменитими художниками Іллею Репіним [50, С. 228-237] і Миколою Пимоненком [51]. Його взаємини із цими двома геніальними художниками були надзвичайно творчо конструктивними. Відомо, що І.Ю. Репін свою величну картину «Запорожці пишуть листів турецькому султанові» творив із 1880 по 1891 рік. Він довго й уперто шукав типажі козацьких натур і постійно консулювався з істориком Д.І. Яворницьким (який на картині є прототипом писаря) [52]. Михайло Іванович став натурою для славного кошового Івана Сірка [53]. У листі своїй учениці Е.Н. Званцевій Ілля Юхимович писав: «Треба бути філософом,

як Драгомиров (наш відомий герой-генерал). Сьогодні третій день, як пишу з нього етюд для «Запорожців» і вражений його філософським поглядом на життя, глибиною розуму — не очікував» [54, С. 191]. Пізніше, крім ще двох портретів самого М.І. Драгомирова, І. Репін у жовтні 1889 року написав в українському вбранні й портрет його вісімнадцятирічної доньки — Софії Михайлівни. Друзі зустрічалися не тільки в Санкт-Петербурзі, але й у Конотопі. Белічко Ю.В. у праці «Україна в творчості І.Ю. Репіна» відзначає, що «з Києва Репін на кілька днів їздив до М. Драгомирова на його родинний хутір біля Конотопа» [1, С. 5-6]. Дуже приємно, що їх велика дружба увіковічена картиною конотопського художника Григорія Мішина. Вона нині знаходиться

ся в садибі-музеї М.І. Драгомирова в Конотопі. Саме завдяки М.І. Драгомирову ми маємо можливість милуватися картиною київського митця М.К. Пимоненка «У похід». А вона ж так влучно відтворює долю української родини крізь тисячоліття. Ця картина виконана Миколою Корниловичем у 1902 році на персональне замовлення командувача Київським військовим округом та Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора М.І. Драгомирова.

Своє товариство Михайло Іванович творив сам. Де б він не проживав і яку б посаду не обіймав, коло його друзів завжди розширювалося за рахунок діячів літератури, мистецтва, істориків. Із такими друзями йому було комфортно, з ними він відчував себе затишно. Спілкування з цим товариством багато в чому впливало на його життєву позицію, з ними разом він творчо зростав. І сьогодні є популярними легенди про так зване київське «пампушечне товариство» генерал-губернатора М.І. Драгомирова [55]. Постійними учасниками його зборів були члени «Старої громади» (М. Лисенко, П. Житецький, В. Беренштам), а «Молоду громаду» (тарасівців) представляв М. Кононенко. «Було так заведено, — згадував останній, — що на пампушки запрошувалось не більше двох нових душ гостей, але таких, яких було вкрай необхідно познайомити з Драгомировим як начальником краю. Цієї політики дотримувалися обидві сторони, і на ділі Драгомирову ніхто ніколи не докучав проханнями. А якщо до нього все ж зверталися, то це означало, що іншого виходу не було, і Драгомиров негайно відгукувався на прохання» [56]. Усі друзі родини Драгомирових щиро захоплювались їх гостинністю та хлібосольністю берегині їх чудової родини Софією Абрамівною. Тож часто зустрічі цього товариства відбувались і в будинку командувача військ Київського військового округу. Драгомиров М.І., сам обдарований публіцист і популярний письменник, шанобливо ставився до літераторів. На «пампушечній компанії» обговорювалася підготовка до друку номерів журналу «Київська старина».

**Будівлю командувача військ Київського
військового округу (сучасний вигляд)**

Пам'ятка архітектури в Печерському районі міста Києва, розташована на вулиці Михайла Грушевського, 32 (стара адреса — вулиця Олександрівська, 3). Будівля зведена у 1891 році в стилі неоренесансу, на замовлення генерала М.І. Драгомирова. Із 1992 року будинок займає посольство КНР в Україні.

Наділений неабияким літературним даром генерал М.І. Драгомиров нерідко сам переглядав і редагував матеріали перед їх відправкою на цензуру до Міністерства внутрішніх справ чи Управління з питань преси. Ці папери потім поверталися до нього офіційним шляхом як до генерал-губернатора, і він писав свою думку з приводу добре відомих йому по засіданнях «пампушечної компанії» питань. Завдяки Михайлу Івановичу редакція «Київської старовини» отримала дозвіл на друкування оповідань і повістей українською мовою. Внесок «пампушечного товариства» в український культурний розвій є чималим. Мистецтво українського народу, в тому числі театрального, царизм офіційно не визнавав. Постановки п'єс українських драматургів рідною мовою цензура та влада забороняли, і, як відзначав М.Л. Кропивницький «... лише з генерал-губернаторством Драгомирова для нас відкрилися сцени малоросійських губерній» [51]. У 1898 році Михайло Іванович підтримав клопотання композитора М.В. Лисенка до Міністерства внутрішніх справ про відкриття музичної школи в Києві. При владі Ігнат'євих-Юзефовичів передова громадськість Києва не могла навіть мріяти про те, щоб отримати дозвіл на святкування ювілею або відправлення панакхиди в пам'ять про геніального сина України Тараса Шевченка. За генерал-губернатора Михайла Івановича Драгомирова це стало реальністю. Без сумніву, на перший погляд дивна й зовсім не притаманна для високих чинів-військовиків Російської імперії прогресивна та громадсько-активна життєва позиція бойового генерала

М.І. Драгомирова багато в чому завдячує його інтелектуальному оточенню.

Але, щоб збагнути логіку життєвої поведінки Михайла Драгомирова, потрібно просто зрозуміти те, що ця визначна особистість трепетно берегла у своїй сутності історичну пам'ять свого родоводу. Не випадково статтю, присвячену його пам'яті на сумні роковини 100-річчя з дня смерті, журналіст Сергій Махун влучно назвав «Українець, який так і не став малоросом» [57]. Тому епіграфом до першої частини цієї історичної розвідки вибрано відверте зізнання Михайла Івановича в тому, що він пишається тим, що є уродженцем Малоросії. А це ж була насильно запроваджена царським урядом Російської імперії назва українських теренів («Малоросійське генерал-губернаторство»). Михайло Драгомиров добродушно стверджує, що він уродженець Малоросії, та... малоросом він себе не визнає! Він твердо зазначає: «...кожному своє». Ось цей аспект цієї визначної постаті є дуже важливим. Він потребує окремого ретельного дослідження, бо, без сумніву, саме він і дасть вичерпну відповідь про світоглядну мотивацію Михайла Івановича Драгомирова як державного діяча Російської імперії — «тюрми народів», що здійснила безпрецедентний визиск його рідного українського етносу. Визиск, при якому мова йде навіть не про людський, територіальний чи економічний ресурс, а про brutальне привласнення самої його історії [58-60]. Загалом, відповідь про світогляд і внутрішній стан діячів імперій, вихідців з упокорених народів, давно досить вичерпно дана Ліоном Фейхтвангером у трилогії про Йосипа Флавія «Іудейська війна; Сини; Настає день» [61]. І тут, звичайно, напрошується конкретна паралель. Але автор бере на себе сміливість переконано висловити заувагу про те, що Михайло Іванович мав уже зовсім інші погляди. Минули тисячоліття. Учений і військовий письменник М.І. Драгомиров як науковець і дослідник досконало й результативно використовував у своїй діяльності історико-порівняльну аналітику. Відповідно, він розумів, що імперія як державний устрій є оптимальною тільки в певний період цивілізаційного поступу. Зрештою, вище вже було сказано про міжнародний авторитет генерала М.І. Драгомирова. Так от, завдячуючи монографії французького письменника Патріка Магона [46], написаної у форматі особистих спогадів генерала М.І. Драгомирова, маємо добре викладені його світоглядні засади. Натепер уже здійснений її пристойний переклад. Чудова нагода політологам і етнопсихологам здійснити унікальне дослідження!

А повертаючись до питання про батьківське заступництво командувача М.І. Драгомирова за доктора медицини Василя Парменовича Об-

разцова, потрібно відмітити ще одну важливу деталь. Михайло Іванович як член мілютинської команди реформаторів мав загострене почуття неприязні до жандармської управи. Як людина мужня, він завжди висловлював свою думку, навіть якщо вона суперечила твердженням впливових посадових осіб, і не боявся брати на себе відповідальність, рішуче захищав «неблагонадійних» осіб. Робив він це з гумором і за найменшої можливості глузував із жандармської обмеженості. Наприклад, у 90-х роках київською конторою Держбанку керував А.Г. Афанасьєв, відомий історик, автор низки досліджень з історії Франції. Останнього звинуватили в лібералізмі, читанні лекцій «непристойного змісту» і зробили висновок про неможливість обіймати ним таку високу посаду. Коли справа дійшла до генерал-губернатора М.І. Драгомирова, той тільки резонно зауважив: «Не може ж він замовчувати того, що була французька революція». При цьому його висока відповідальність за державні справи та гідне ставлення до офіцерської честі викликали повагу у всіх. До прикладу, зворушлива картина, на якій уже поважного віку генерал М.І. Драгомиров чуттєво цілує прапор своєї рідної 14-ї піхотної дивізії на проводах вої-

Перед відправленням на війну.
(Невідомий художник. Обкладинка щоденного французького видання «Le Petit Journal»)

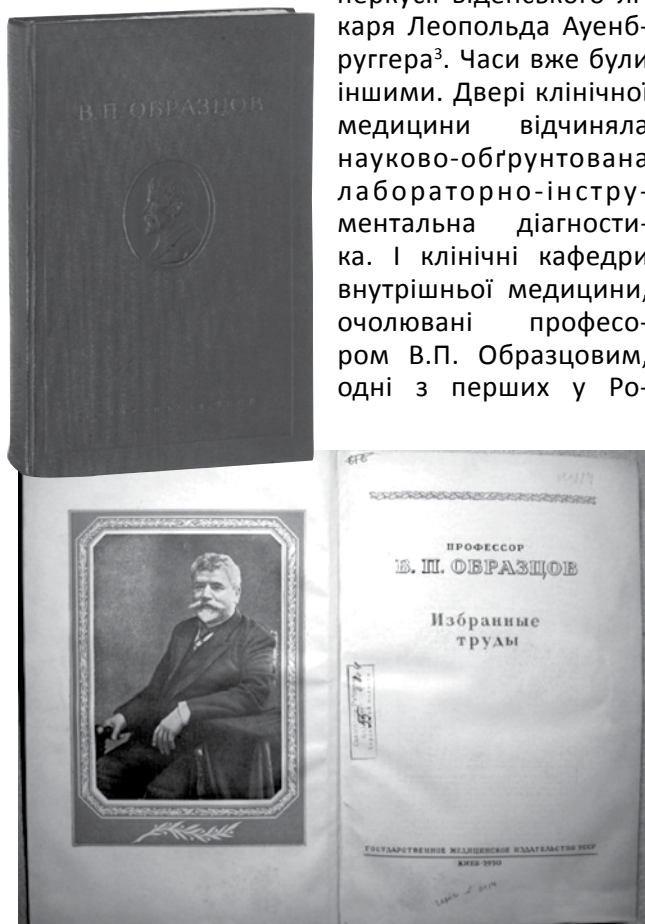
нів у далеку Маньчжурію на Російсько-японську війну в 1904 році, облетіла провідні військові європейські журнали.

На наше переконання, ось такий фактаж становлення постаті видатного державного діяча Михайла Івановича Драгомирова і визначив його прихильне ставлення до Василя Парменовича Образцова в тих конкретних обставинах, в яких останній опинився. На щастя, такою була воля провидіння щодо створення умов для розквіту науково-клінічної звитяги Василя Парменовича. В іншому випадку можна тільки гадати, чи ласкавий випадок подарував би персонально Василю Парменовичу та його клінічним науковим досягненням хоча б долю винахідника перкусії віденського лікаря Леопольда Ауенбруггера³. Часи вже були іншими. Двері клінічної медицини відчиняла науково-обґрунтована лабораторно-інструментальна діагностика. І клінічні кафедри внутрішньої медицини, очолювані професором В.П. Образцовим, одні з перших у Ро-

сійській імперії активно включились у процес розробки й клінічної апробації нових методів лабораторно-інструментальної діагностики. Стражеско М.Д. був відряджений Учителем у Париж до П'єра Потена для опанування методики реєстрації кривих артеріального та венозного пульсу й верхівкового серцевого поштовху. Губергриц М.М. за завданням Учителя вивчав електрокардіографію в берлінській клініці Фрідріха Крауса. В очолюваній професором В.П. Образцовим факультетській клініці Університету св. Володимира був організований один із перших у Києві кабінет рентгенологічного дослідження. Це вже був початок нової якості об'єктивізації досліджень пацієнтів у клініці. І він беззастережно підтвердив об'єктивність та унікальну інформативність запропонованих Василем Парменовичем методів клінічних досліджень [62].

Але чудес не буває. І ось за фантастичного прогресу, який дають нам новітні лабораторно-інструментальні методи дослідження, пацієнт досліджується досконаліше й пізнається глибше. Але під час цього як особистість, як це не видавалось би парадоксально, хворий усе більше віддаляється від лікаря. Зараз важко сказати, як ставився до цієї, сьогодні вже загрозливої проблеми Василь Парменович Образцов. Утім можна чітко стверджувати, що він її бачив. У будь-якому разі щодо важливості безпосереднього контакту при проведенні перкусії він сказав дуже гарно: «...перкутуючий палець... безпосередньо здійснюючи удари по поверхні перкутованих порожнин, отримує відчуття... досконалішого кшталту, ніж при ударі по плесиметру...» [21, С. 132].

Зрозуміло, що не можна навіть намагатись зупинити науково-технічний прогрес, але потрібно постійно працювати над його гармонізацією. Важливо принципово уникати загрози

³ У 1761 році Leopold Auenbrugger (1722-1809) латинською мовою опублікував свою епохального значення працю «Новий спосіб за допомогою вистукування грудної клітки людини виявити приховані всередині грудей хвороби». Це був підсумок його багаторічних ретельних клінічних спостережень і порівнянь із даними розтинів, що містив і обґрунтування, і методичну розробку перкусії. Його вчителями Герардом ван Світенном та Антоном де Гаеном вона була категорично відкинута як маніпуляція, що «не гідна лікаря». Пізніше всі його спроби отримати посаду клінічного викладача Віденського університету були безуспішними. Відсутність в автора епохального винаходу можливості заснувати власну школу інтерністів не дала йому можливості популяризувати свій метод фізикального дослідження та належним чином упровадити його в клінічну практику. Тільки в 1808 році Жан Ніколя Корвізар французькою мовою перевидав монографію Леопольда Ауенбруггера з власними широкими коментарями (на одну сторінку оригінального тексту припадало близько 5 сторінок пояснень та зауважень).

Автор із професором А.П. Пелешуком у меморіальній кімнаті академіка В.М. Іванова та заснованої ним академічної клінічної школи внутрішньої медицини (2003 рік)

